

**A szemüveg kulturális szimbolikája Kosztolányi Dezső és Szabó Lőrinc
verseiben**

Jelige: Pápaszem

BEVEZETÉS

„Messzelátó vagyok” – szavalgatott magának –, mint a teleszkóp, melyet messzelátónak is neveznek. Messze látok, egészen a holdig, a bolygókig. A zöld ifjoncok csak azt látják, ami az orruk előtt van, nem veszik észre, ami távoli. Nincs távlatuk. Az én szemem már a nagy egységek összefogására rendezkedett be. Ez a bölcsesség jelképe.

Kosztolányi Dezső

Dolgozatom célja, hogy megvizsgáljam, hogyan alakultak ki és változtak meg a szemüveghez kapcsolódó jelentésspektusok az évezredek során. Dolgozatom középpontjában Kosztolányi Dezső *Játék első szemüvegemmel*, illetve Szabó Lőrinc *Új szemüveg* és *Gyanútlan perc* című költeményei állnak. Ezen a három művön mutatom be, hogyan értelmezhető a szemüveg szimbólumának jelentősége a huszadik századi lírában, s hogyan hordozza magában a régebbi korokban hozzátapadt jelentéseket.

Írásom első felében Gács Andrásné és Soltész Gáspár *A szemüveg története* című műve alapján prezentálom a szemüveg kialakulásának és fejlődésének évezredes történetét. Ebben a részben tárom fel az ősi képzeteket és jelentéseket, amelyek a szemüveget övezték. Feltárom Friedrich Kittler *Optikai médiumok* című műve alapján a médium fogalmát, hiszen a szemüveg maga is médium. Majd Max Black *A metafora* és Jurij Lotman *A szimbólum a kultúra rendszerében* című tanulmányok alapján vezetem be a metafora és a szimbólum fogalmát, hiszen a szemüveget mint metaforát és mint szimbólumot vizsgálom a három költeményben.

Dolgozatom középpontjában a három szemüvegről szóló vers áll. Versszakonként igyekszem feltárni a szemantikájához kapcsolódó változást, mindezt úgy, hogy a szemüveget mint metaforát és mint szimbólumot vizsgálom. A három költeményt egymással is összevetem, és Kosztolányi Dezső egy másik műve, a *Hajnali részegség* is megjelenik mint a három verssel párhuzamba hozható alkotás.

I. A SZEMÜVEG KULTÚRTÖRTÉNETE ÉS JELENTÉSAASPEKTUSAI

1. A szemüveg kultúrtörténete

A szemüveg adatolható kultúrtörténete az ókorba vezet vissza bennünket. Már az ókori Egyiptomban és Görögországban is találtak a szemüveg ősére hasonlító tárgyakat, ám ezek a csiszolt kristálylencsék valószínűsíthetően inkább ékszerekként funkcionáltak, mint a látást segítő eszközként. Athéni Onomakritosz nyelvész, költő és látnok, *A kövekről* című munkájában a kristályoknak varázslatos erőt tulajdonított: aki kristállyal a kezében lép az istenek szentélyébe, annak imái meghallgatásra találnak (12.).¹ Ugyanakkor leírta azt a jelenséget is, amikor a kristálylencsét forgács fölé tartva a ráeső nap-sugár meggyújtja a forgácsot.

A szemüveg valószínűsíthető őse a X. század környéki arab világhoz köthető. Alhazen már felismerte a tükrözés törvényét, valamint rájött, hogy az úgynevezett plánkonvex lencse alkalmas a dolgok felnagyítására is (16–18.). Alhazen találta fel az olvasókövet, ami a betűk felnagyítására szolgált, de nem egyezik meg a szemüveggel. Ebben az időszakban a szemüveg még nem volt több pusztán tudományos felfedezésnél, nem tulajdonítottak neki különösebb jelentőséget, mint hogy segített az olvasásban.

Az olvasásra használt nagyító szemüveg legkorábbi említése egy középkori szövegben olvasható: „Miként s berill nagyítja az írást, hogy olvashasd... a te szíved is úgy növekszik, erényestől, ami benne lakozik, magos lesz, bő, széles s egyben hosszú is” (20.). Rendkívül fontos ezen kívül Konrad von Würzburg dicsőítő költeménye a szent Szűzről, amiben vékonyra csiszolt kristálylencséhez hasonlítja, és ha valaki az írás fölé tartja ezt a lencsét, akkor nagynak látja az apró betűket. A két írásos emlékből tehát látszik, hogy a középkorban a szemüveget és nagyító hatását magasztos, felsőbb hatalmú dolog eléréséhez tartották szükségesnek. Úgy vélték, hogy a szemüveg segít elérni egy olyan állapotot, ami képessé teszi az embert az isteni hatalom megértésére, vagy legalábbis Istenhez vagy Szűz Máriához való közeledésre. Tehát már itt megjelenik a tisztánlátás, másként látás képessége a szemüveg kapcsán. Ugyanakkor megjelenik a szemüveg mint olvasáshoz fontos eszköz, ami főként öregkorban szükséges, mikor a szem már gyengébb, és segítség nélkül a betűk nem látszanak többé rendesen.

¹ GÁCS Andrásné – SOLTÉSZ Gáspár: *A szemüveg története*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. (A továbbiakban ennek a kiadásnak a lapszámaira hivatkozom a főszövegben.)

A 13. századra a szemüveg, a nagyítókő már a tudós, a tudás jelképeként jelent meg a képzőművészeti ábrázolásokon. Először egy szobron tűnt fel (23.), amely Hipokratészt ábrázolta, amint egyik kezében olvasót, a másikban orvosságot tartalmazó téglét tart. A legtöbb középkori alkotás, amelyen a szemüveget ábrázolták, egyházi intézményekből került elő, hiszen a középkorban nagyon kevesen tudtak írni és olvasni, aki pedig bírt ezzel a képességgel, az általában kódexeket másoló szerzetes vagy egyéb egyházi személy volt. Ezzel magyarázható, hogy sok szerzetest ábrázoltak szemüveggel, hiszen egy kódex másolása akár életen át is tartó munka volt, ami igénybe vette a szemet, és egy idő után szükségessé vált a szemüveg használata. Az egyházhoz köthető, hogy eleinte a szemüveget isteni csodatételként egy jól ismert szentnek tulajdonították. Így lett az optikusok védőszentje Szent Jeromos (33.), aki élemedett korú férfiként a legtöbb festményen szemüveggel az orrán, könyvek fölé hajolva jelent meg. A középkorban tehát a szemüveget egyfelől isteni csodának, a felsőbb hatalommal való kapcsolatteremtés lehetséges eszközének tekintették, másfelől a tanulatlan réteg félt tőle, hiszen nem tudták, mire szolgál.

A 14. században tettek először orvosi könyvekben említést a szemüvegről (37–40.), ám itt is ellentétes vélemények alakultak ki a doktorok között: volt, amelyikük a tudomány mesterségének címereként, a szemre való gyógykenőcsöket feleslegessé tévő csodaszerként tekintett rá, míg mások kételkedtek a hatékonyságában, és továbbra is a szemkenőcsöket tartották egyetlen hatásos módszernek a szem betegségeire.

Az újkorban sem csökkent a szemüveg körüli kettős érzés: a laikusok egyik része irtózott tőle, másik része szerette, volt, aki szépszerű célokra használta, akadt, aki éppen ellenkezőleg, önmaga elcsúfítását, ijesztővé tételét segítette elő a szemüveggel. Spanyolországban például státuszszimbólumnak számított: minél nagyobb szemüveget viselt valaki, annál magasabb ranggal bírt, és általában olyanok is hordták, akiknek egészséges volt a szemük, és nélküle jobban láttak volna (42.). Ugyanakkor több korabeli ábrázoláson jelent meg a szemüveget viselő ördög, valamint olyan maszk, ami csavart szarvú, szemüveggel felnagyított szemű ördögöt mintázott: tehát a félelemkeltést is a szemüveg tulajdonságai közé sorolták.

A 15. században már gúnyos szövegek is megjelentek a szemüvegről, leginkább az arisztokratikus, hiú, divatból szemüveget viselő réteg kicsúfolására (46.). Valamint a szemüveg kissé groteszk hatású is lehet, viselőjét hasonlatossá teheti a pápaszemes kígyóhoz, a fülesbagolyhoz vagy egyéb nagy szemű állatokhoz, ez a hasonlóság is nevetségessé teheti az emberek szemében.

A reneszánsz idején a szemüvegek igencsak drágák voltak, a nagy vagyon jelképeinek lehetett tekinteni őket. Főként bankárok, uzsorások, mecénások engedhették meg maguknak azt a luxust, amivel egy szemüveg megvásárlása járt. A hasznos találmány így viszonylag lassan terjedt, és még a felvilágosodás korában is csak a gazdagok kiváltsága volt.

1767-ben Lessing *A szemüveg* címmel írt verses elbeszélést, amiből kiérződik a fentebb említett probléma. Lessing az önteltséget, a sznobizmust figurázza ki művében (68.). Ebből a korból való továbbá egy ördögábrázolás, amin az ördög szemüveggel az orrán állítja össze az emberek vétségeit hosszú listába.

A pénzürméken is gyakori volt a szemüveg ábrázolása: IV. Keresztély dán király pénzén a szemüveg képe alatt állt a felirat: „Lásd az Úr csodás dolgait!” (69.). Az idézet két dologra is utalhat: a szemüveg Isten csodás dolga, vagy a szemüveg teszi lehetővé, hogy lássuk az Isten teremtmene csodás dolgokat.

A XIX. században a szemüveggyártás iparosításával a szemüveg már sokkal szélesebb kör számára vált hozzáférhetővé – hétköznapi, szinte észrevétlenül automatikusan alkalmazott tárggyá vált, s így szimbolikus jelentése is kevésbé lett már szembeötlő. Azonban társadalmi státuszt képviselt a szemüveg keretének anyaga, színe és formája (ez a XX. században, a műanyag alkalmazásával csak tovább tárgult). A keret máskülönben is szimbolikusan jelentéssé elemévé vált a szemüveg kultúrtörténetének. A keret bekeretezi azt a horizontot, azt a világot, amelyet a szemüveg élesebben mutat meg. Így a keret mint határmetafora annyiban gazdagítja a szemüveg szemantikáját, amennyiben felhívja a figyelmet a tisztán látott és a homályosan érzékelt világ éles különbségére. A keret a megértett (tisztán látott) és a meg nem értett (homályos), a másként látott világ és a „realitásában” felfogott „valóság” elválasztását hajtja végre.

Összegezve tehát a szemüveg története során felmerült jelentésspektusait: egyfelől csodálat, misztikum, a „felsőbb tudás” elérése, a tisztánlátás kapcsolódott hozzá, később a gazdagság, a nemesi rang, a kiváltság, egy szinten pedig még a gőg, az átlagemberek közül való kiemelkedés is. Ugyanakkor felmerült egyfajta profán jelentés is: hozzákapcsolták az ördögöt és az olyan embert, aki hasonlít egy nagy szemű állathoz. Azonban ezek a dolgok egyfajta hálót alkotnak, összefüggésbe hozhatók egymással: a csodálatos, isteni, misztikus mellett mindig ott áll ellenpólusként az ördögi, a gonosz, Isten mellett mindig ott áll az Ördög, a jó mellett mindig jelen van a rossz is, ugyanígy a felsőbb tudás mellett ott van az alvilági tudás megismerésének lehetősége, hiszen aki az isteni tudás közelébe tudott férközni, az akár az ördögihez is közel kerülhet. A pénz, a

vagyon is összefüggésbe hozható mindezekkel: a vagyonos ember a pénzével hatalmat szerezhet, amit felhasználhat jó célokra, és Isten földi helytartójaként segíthet embertársain, ugyanakkor a pénz által szerzett hatalom gögöt hozhat magával, felsőbbrendűségi érzést, a mások feletti uralkodás, az elnyomás vágyát. A szemüveggel kapcsolatba hozható állatok között ott van a pápaszemes kígyó. A kígyó minden esetben az ördög szimbóluma, a megkísértés, az álnokság, a bűnbeesés jelképe. S ott van a fülesbagoly, a bölcsesség, az értelem szimbóluma mint a kígyó egyfajta ellenpólusa. Tehát a szemüveg is lehet az összekötőkapocs ezen jelentések között.

2. A szemüveg mint optikai médium

A szemüveg kultúrtörténete, vagyis a kultúrában betöltött funkcióinak sora azonban nem meríti ki a dolog jelentőségét – sajátos jelentéssel ruházódik az optikai médiumok fejlődésének történetében is. Kittler *Optikai médiumok* című könyvében² végigveszi, hogyan fejlődtek a médiumok, az ókori görögök kezdetleges nagyítólencséitől a *camera obscurán* át a legmodernebb filmes technikáig. Az emberiség történetéhez szervesen kapcsolódik a látásjavító eszközök fejlődése, majd a mozgóképek kialakulása, hiszen régen, a látvány egyszeri élmény volt, nem megismételhető, s hatalmas előrelépésnek számított, amikor képesek voltak rögzíteni a történéseket.

A rögzítő rendszerek körül olyan részletekre kell felhívni a figyelmet, amelyek kapcsolódnak a szemüveghez, ami maga is optikai médium. Hiszen tulajdonképpen a szemüveg is olyan, akár a *camera obscura*: összegyűjti a fényt, s élessé teszi a világ egyik szeletét. Tehát a szemüveget mint optikai médiumot, az emberi szem kiterjesztését vizsgálhatjuk meg Kittler műve alapján.

Kittler Marshall McLuhan médium fogalmát fejti ki, amelyet leginkább technikai értelemben ért. McLuhan elképzelése szerint a médium nem más, mint metszéspont az ember és a technológia között. Szerinte audovizuális körülmények között az ember füle, szeme, s egyéb részei már nem a saját testéhez tartoznak, hanem ahhoz a médiumhoz, amelyre rácsatlakozik.³ A médiumot valamely érzékszerv „technikai protéziseként” lehet meghatározni. Kittler mindezek alapján így fogalmazza meg a szemüveg jelentőségét: „lencsékkel és szemüvegekkel felfegyverkező szem paradox műveletet hajt végre,

² Friedrich KITTLER: *Optikai médiumok*. (Ford. Kelemen Pál) Ráció Kiadó, Budapest, 2005. 19–27.

³ Vö. Marshall McLuhan: *Understanding Media. The Extensions of Man*. MIT Press, Cambridge–London, 1964.

önmaga egyidejű kiterjesztését és megcsonkítását”. Ez az elképzelés egy régi hagyományból származik, amelynek képviselői Ernst Kapp és Sigmund Freud voltak – eszerint a készülék a testi szervek protézise.

Majd könyve egy későbbi szakaszában Kittler a test és a technika kapcsolatát így határozza meg: „nem rendelkezünk semmiféle tudással az érzékeinkről, amíg a médiumok nem bocsátanak a rendelkezésünkre ehhez modelleket és metaforákat”. Tehát látnunk kell, hogy egy-egy kultúr- és technikátörténetileg jelentős tárgy nem csak szimbolikus értelemmel rendelkezik; az ember minden mediális kiterjesztése valójában metaforaként fogható fel. Ezt a gondolatot Kittler McLuhantól kölcsönzi:

Minden közvetítő közeg egy olyan aktív metafora, amelynek hatalmában áll lefordítani a tapasztalatot valami más dologgá. A kimondott szó volt az az első technológia, amelynek segítségével az ember képes volt elszakadni saját környezetétől annak érdekében, hogy új módon tudja megragadni azt. A szó egyfajta visszanyert információ, amelynek segítségével az ember fokozott sebességgel képes újra-felfedezni teljes környezetét és összes tapasztalatát. A szavak világa metaforák és szimbólumok komplex rendszere, amely a tapasztalatot kifejezett vagy külsővé tett értelemmé fordítja le. A szó a kifejezettség technológiája. A közvetlen érzékszervi tapasztalat szóbeli szimbólumokká történő átfordításával a teljes világ bármely pillanatban létre- és visszahívhatóvá válik.⁴

Az embert a technikai médiumok metaforái és modelljei alapján képzeljük el, a médiumok hatására képződik az emberi önértés. S ebben az önérzékelésben és önértésben kulcsfontosságú szerepe van a szemüvegnek is – ez is egy olyan médium, amelyet arra fejlesztették ki, hogy az emberi érzékeket megtévesszék, s egy olyan látványt adjon, amely a világ metaforikus modelljét prezentálja. A szemüveg tehát egy saját metaforája az ember és a világ viszonyának. Mindennek következményeként nemcsak azt kell vizsgálni, hogy a szemüveg milyen kulturális szimbolikával rendelkezik, hanem azt is, hogy a *szemüveg* szó milyen metaforikus jelentéshez jut önmegértésünk nyelvében. Erre a kérdésre mindig a szavak költői szemantikájának vizsgálata ad választ... No, de hogyan lehet a szemüveget metaforaként felfogni? Mit is jelent a szemüveg esetében a *metafora* és a *szimbólum* szó?

⁴ Marshall McLuhan: *Media as Translators = Understanding Media: The Extensions of Man*. (1964) Cambridge–London, MIT Press 1994². (56–61.) 57.

II. A SZEMÜVEG MINT A KÖLTÉSZET SZIMBÓLUMA

Dolgozatom során – az elméleti és történeti bevezetésnek megfelelően – a szemüveget mint metaforát és mint szimbólumot vizsgálom. E fogalmakat Max Black *A metafora* és Jurij Lotman *A szimbólum a kultúra rendszerében* című tanulmánya alapján határozom meg.

A szemüveg mint metafora

Max Black elmélete szerint a metafora megújítja azt a tudatban élő közhelyrendszert, amely egy szóhoz kapcsolódik. Új jelentéseket hoz előtérbe, a megszokottakat háttérbe szorítja. A metafora olyan, mintha újfajta szűrőn keresztül néznénk a világot. A metaforikus kifejezés a mondat megértésének szintjén két részre bontható: focus-ra ('fókusz') és frame-re ('keret'). A fókusz az a szó, amely érthetetlen az adott mondat keretében, a keret pedig a metaforikus kifejezés mondata. A mondat állít valamit a világról; a benne megjelenő metaforikus értelmű szó azonban a megjelenített világot teljesen új perspektívából tárja fel. A metafora tehát arra mutat rá, hogy van a világnak egy másik lehetséges meglátása, megismerése, illetve szemantikai modellezése is. Minél nagyobb az el-lentét a fókusz és a keret között, annál nagyobb a metaforikus kifejezés hatása. A metafora a látszólag értelmetlen szóra irányítja a figyelmet, ezáltal egy eddig fel nem ismert, mellékes tulajdonságot avat fontossá.⁵

Max Black metaforaelmélete olyannak mutatja be a metaforát, mint amilyen a szemüveg: a metaforikus kifejezés fókusza megfeleltethető a szemüveg lencsájének, a keret (a metaforikusan értett szó mondatkontextus) pedig a szemüveg keretének. A szemüveg ugyanúgy, mint a metafora rá tudja irányítani a figyelmet a világ egy olyan meglátására, amely nélküle nem tárulhatna fel.

A szemüveg mint szimbólum

A szimbólum a jel tudomány leggyakrabban értelmezett fogalma. A szimbólum egy nem konvencionális jel. Önmagában is valamiféle szöveget képvisel – ez a tulajdonság dolgozatom során is megnyilvánul: a szemüvegről mint tárgyról elsődlegesen minden-

⁵ Max BLACK: *A metafora*. (Ford. Melis Ildikó) Helikon 1990/4. (*A jelentésteremtő metafora*) 432–447.

kinek a látás, a jobban látás jut eszébe. A szimbólum egységes, önmagába zárt jelentése és jól érzékelhető határa van, ami lehetővé teszi kiemelését az őt körülvevő szemiotikai kontextusból. A tartalom átsejlik a kifejezésen, csak utal a tartalomra. Közvetít egyik kulturális rétegből a másikba, tehát régi idők, más kultúrák „követeként” van jelen.⁶ Ennyiben reprodukív. Egyben produktív is, hiszen a kimeríthetetlen szemantikájú szimbólum mindig új értelmezések, új szövegek létesítésére szólít fel.

A szemüveg tehát mint a látás szimbóluma jelenik meg dolgozatomban. Magában hordozza a szemüveg története során felvázolt jelentésspektusokat, illetve a szemüveg medális sajátosságait, s egyúttal a modern kor vívmányaként is jelen van: hiszen a huszadik században a szemüveg már nem számított luxuscikknek, nem jelölt magas társadalmi rangot. Ugyanakkor még a két tárgyalt, huszadik századi versben is érezhető a hozzá kötődő aspektus, amely szerint a szemüveg viselője különleges, kiemelkedik az emberek közül.

1. A szemüveg mint a tisztánlátás eszköze

Kosztolányi Dezső *Játék első szemüveggel* című művében

Kosztolányi Dezső számos művében jelenik meg a szemüveg mint metafora. Regényeiben, verseiben és novelláiban egyaránt fontos szerephez jut mint a látást segítő eszköz, és elvont értelemben az egész életet másként, tisztán, esetleg jobban láttató műszer. Több műben a szereplő romló szemére felírt szemüveg hoz csodálatos változást, mert hogy ismét tisztává és élessé válik minden (például a *Szemüveg* című novella).⁷

A *Játék első szemüveggel*⁸ című vers – amely a *Számadás* című kötetben jelent meg – ötvözi a gyermekiséget és a szemüveggel kapcsolatba hozható jelentésréte-

⁶ Jurij LOTMAN: *A szimbólum a kultúra rendszerében = Kultúra és intellektus.* (Ford. Sztár Katalin) Budapest, Argumentum Kiadó 2002. 78–88.

⁷ A Kosztolányinál megjelenő látás-problematikával kitüntetetten ÉRFALVY Livia foglalkozott, többek között a *Szövegváltozatok egy témára (Kosztolányi Dezső: Hályogműtét, Mikszáth Kálmán: A hályogkovács)* című tanulmányában, melyben főként a speciális elbeszélői hangot vizsgálta, mely a szemet állította középpontba az ábrázolás során. Érfalvy egy új problémát is felvetett a dolgozatomban tárgyalt verssel kapcsolatban, a szubjektum egzisztenciális határhelyzetét vizsgálta a *Játék első szemüveggel* esetében.

⁸ A *Játék első szemüveggel* kevésbé kitüntetett, kritikai szempontból kevésbé vizsgált Kosztolányi vers. ÉRFALVY Livia foglalkozik vele *Motivikus párhuzamok Kosztolányi Dezső Játék első szemüveggel és Hajnali részegség című verseiben* című tanulmányában. Ebben kiemeli, hogy ez a költemény érdeklődésre tarthat számot, hisz egzisztenciális problémát vet fel: ugyanis a létezés dimenzióját avatja verstémává, s az elmúlás határhelyzetét vizsgálja, sőt, egy eszmei világ létezését veti fel. Érfalvy ezzel a költeménnyel foglalkozik *Haláltudat és alkotás – A szubjektum egzisztenciális határhelyzete Kosztolányi Dezső Játék első szemüveggel című versében* is.

geket. A beszédhelyzetben megjelenő lírai én felnőtt ember képét mutatja, aki ugyanakkor visszavágyik a gyermeki ártatlanság, bölcsesség és kéretlen őszinteség korába, s egy szemüvegre pillantva keresi azt a nyelvet, amely ezt elmondhatja. A szemüveg gondolatok sorjázására és emlékezésre készíti a lírai ént, s ezek a gondolatok és emlékek mind összefüggésbe hozhatók a látásjavítással mint a szemüveg legfontosabb funkciójával.⁹ Tehát a szemüveg nemcsak a látás szimbóluma és egyben metaforája, hanem az emlékezés szimbóluma is e versben.

A költemény mind formai, mind szemantikai szempontból épít a szemüveg kulturális szimbolikájára. A vers egy szembetűnő formai-szemantikai sajátossággal bír, mégpedig a különleges strófaszerkezetével. Az egyedi versforma vizsgálatként vegyük szemügyre az utolsó versszakot, amelyben a megszólított maga a szemüveg:

Ablak,
mutasd nekem, hol az a boldogabb lak?

Ennek, a *strófának* nehezen nevezhető „versnyelvi egységnek” a formája a szemüveg működésmódjára épül. Ugyanúgy, ahogy a szemüveg lencséje és kerete ráfókuszál a világ egy részletére, s azt egyben be is keretezi, a Kosztolányi költemény sajátos versnyelvi alapegysége is az egységet alkotó mondat egy részére koncentrál, azt kiemeli, s az egyetlen szót első sorra avatja. Az „Ablak, mutasd nekem, hol az a boldogabb lak?” mondat annyiban képes strófává válni, amennyiben a mondat jelentésbeli fókuszát alkotó *ablak* szót kiemeli a kontextuális háttérből, majd önálló verssorrá alakítja. Itt azonban nem zárul le a különleges strófa megalkotásának eljárása, merthogy az egyetlen szóból álló első sor egyben a rákövetkező második és utolsó verssort lezáró rím hívórímévé válik. Így a strófát megjelöli egy hangalaki keret is. Talán nem túl elrugaszkodott értelmezői eljárás ezt az akusztikai keretet megfeleltetni a szemüveg keretének. Így minden egyes strófa egy olyan pillantásként értelmezhető, amely a szemüvegen keresztül figyel meg magát a szemüveget. A vers egésze gyakorlatilag egy szemüveges ember pillantás-sorozata. De vajon mit is mond a költemény a szemüvegről és a látásról?

A költemény megjeleníti mindazt, amire a szemüveg képessé teszi viselőjét, konkrét és elvont jelentésben egyaránt. Az első sorok egy-egy szóból állnak, kiemelve a mondatokból, megjelenítve a szemüveg fő tulajdonságait. A beszédhelyzetben a lírai én játszik a szemüvegével: leveszi, forgatja az ujjai között, vizsgálja, hogyan csil-

⁹ ÉRFALVY Livia: *Motivikus párhuzamok Kosztolányi Dezső Játék első szemüvegemmel és Hajnali részegség című verseiben = Hajnali részegség. (A tizenkét legszebb magyar vers 6.)* (Szerk. Füzfa Balázs) Savaria University Press, Szombathely, 2010. 204–220.

lan meg lencsájén a fény, s ahogy leveszi, hogyan borul homályba a világ, de amint visszahelyezi a szeme elé, a kép ismét kitisztul és élessé válik. A versszakok közötti váltakozás a szemüveg fel, majd levételét jelképezi, a gondolatok csapongását, s egyúttal a tudatos megszerkesztettséget. A vizsgálódás egyszerre gyermeki játék és felnőtt elmélkedés.

Messze
lát már szemem, áldott ködökbe veszve.

A *messze* szó az első versszakban a távolra való élesen látás képességét emeli ki. A „hibás”, romlott szem erre nem képes, a távoli dolgokat foltoknak érzékeli, azonban egy jó szemüveg ismét élessé varázsolja a képet. A szem immár képes rá, hogy a „ködön” is átlásson. Az „áldott köd” rámutat a korábbi, jótékony tudatlanság állapotára, hisz a szemüveg viselője előtt, míg a szeme nem volt tökéletes, rejtve maradtak az élet – néha kegyetlen és rút – igazságai. Azonban a szemüvegnek köszönhetően lehullt a hályog a szemről, s már képes meglátni mindent.

Tükrén
csak tengerekről, ormokról vetül fény.

Ebben a strófában domináns a csillogás, a tükröződő fény, a sugarak játszadozása. A *tükr* szó utal a szemüveg anyagára is, valamint arra, hogy az üvegen megcsillan a fény, képes visszatükrözni a napsugarakat, és ez elvakíthatja a viselőjét, vagy éppen azt az embert, aki a csillanó fénybe néz. Ez szimbolizálja az élet hívságait, melyek eddig elvakították az embert. Ám itt „csak tengerekről, ormokról vetül fény”, tehát a szemüveg viselőjét az okulárénak köszönhetően nem vakítja el többé semmi, mindent képes igaz valójában látni, s ugyan a természeti jelenségeket – amik itt lehetnek az élet hívogató, ám csalfa reményeinek és csábításainak metaforái – észleli, mégis képes figyelmen kívül hagyni őket, és nem tudják őt megzavarni.

Távol
nap tündöklől neki és hold világol.

A távolság jelenti a „tisztán nem látást”, hisz ami távol van, az nem látható élesen és pontosan, másnak érzékelhető, mint ami valójában. Tehát a valóság, az értelem, az igaz még távol, rejtve van. A nap tündöklése és a hold világa a tűnékenységet, a mulandóságot szimbolizálják, nem állandók: hisz a nap éjjel eltűnik, míg a hold nappal

nem látható. Egyik jelenség sem megfogható, mindkettő elvakíthat fényével, eltéríthet a céltól. A világ esetleges szép, de hamis csábításait szimbolizálja.

Hegység
hűs tisztasága, csillagos, nagy egység.

A kristály az ókori Egyiptomban még ékszerként funkcionált, az antik Görögországban pedig Onomakritosz varázslatos erőt tulajdonított neki: a csodás kő miatt az istenek kegyesek lettek az emberekhez, s meghallgatták imáikat. Ebben a strófában az ókorihoz hasonló, magasztos jellemzést kap a kristály: megjelenik származási helye, a hegység, nemes, fénylő tisztasága és átlátszósága, amely előrevetíti a belőle készített szemüveg egyik legfontosabb tulajdonságát: átlátszó, tehát láthatóvá teszi rajta keresztül a világot. Valamint a tisztaság szimbolizálja az élet tisztánlátását, az élesen elkülönítésre való képességet. A csillagok megjelenése jelenti a kristályból készült nagyítólencsét is, ami szintén a szemüveg jellemzője: nagyít, élesebbé teszi a tárgyakat. A „csillagos, nagy egység” arra utal, hogy a szemüveg viselője képessé válik arra, hogy átlássa a világ nagy rendszerét, egységében lássa a nagy egészet.

Nem mer
közelbe nézni, rút a föld, az ember.

Az eddigi magasztaló hangnem után ebben a strófában már megjelenik a kétely, a félelem attól, amit a szemüvegen át láthat. A lírai én elretten az őt körülvevő környezettől, embertársaitól, hisz eddig nem látta ilyen élesen hitványságukat, most azonban minden világossá vált előtte.

Fájóbb
ami valóság, mint e vaksi hályog.

Felmerül a kérdés (miközben a lírai én „leveszi” a szemüveget): talán könnyebb volna az élet a korábbi „vaksi hályoggal”, a ködben, szemüveg és a másként látásra való képesség nélkül. Hiszen a tisztánlátás nemcsak áldás. Nemcsak az élet szépségeit láthatja a szemüveg viselője élesen, hanem a hazugságot, a csalást és minden rosszat és bűnt is.

Ottan
fut a világ. Vagy tőle én futottam?

Ez a versszak az előző kettő „folytatásaként” értelmezhető. A lírai ént még mindig kétségek közt találjuk. A világ homályos, minden összefolyik, kavarnak a képek a

szeme előtt, összezavarja az éles tisztaság, amit eddig romló szeme miatt nem láthatott. Úgy érzi, idegen az, amit lát, a világ megváltozott, vagy inkább ő maga.

Lencsém,
mondd, megleled-e messze-szállt szerencsém?

A lencsétől várja a választ a felmerülő kételyekre: vajon megleli-e a lencse a „messze-szállt szerencsét”, azaz segítséget nyújt-e abban, hogy a távoli képek élessé váljanak, s az eddig érthetetlen dolgokra fény derüljön? Ettől a strófától kezdve megválaszolhatatlan kérdéseket tesz fel a szemüvegnek, és már elmúlt képeket akar a segítségével visszaidézni.

Tiszta
gyermekkorom reggeljét hozd te vissza.

Első kérése az, hogy visszakapja a gyermekkorát, mikor még a szemüveggel való ismerkedés nem jelentett többet, mint a gyermek kíváncsiságát, aki a fény játékát nézi a lencsén, és sugarakat vetít a falra. Ugyanakkor gyermekként a látás még tökéletes, a gondolkodás mentes az előítéletektől. A gyermek kéretlenül is igazat mond, s a maga még fejletlen módján nagy bölcsességeket mond ki. Ennek az állapotnak a „reggeljét”, azaz a hajnalát, a legtisztábban létező idejét akarja visszahozatni a szemüveggel, azt az időt, amikor még szemüveg nélkül is tisztán és élesen, bár naivan látta a világot.

Kristály
gyémánt-havat, melytől gyöngyös a friss táj.

Az újból megjelenő kristály itt némileg más értelmet nyer, mint a már említett versszakban. Az érintetlen hó csillogása elvakíthat, elfedi a valóságot, fehér lepellel vonja be. Ám ahogy beszennyezik az emberek a havat, úgy „szennyeződik be” a gyermek sokáig tiszta látása, előítéletekkel lesz terhes a gondolkodása. A tiszta „gyémánt-hó” az áldott tudatlanság metaforája, azé, amikor jobb nem tudni a világ rossz dolgairól, és jobb a gyermeki létben nem tudni semmiről, csak a jóról és a szépről, ezt kívánja még a lírai én a szemüvegtől.

Békét,
anyám szemének túlvilági kékét.

Ebben a strófában feltűnik a *Hajnali részegségben* megjelenő édesanya-kép: „Az égbolt, / egészen úgy, mint hajdanába rég volt, / mint az anyám paplanja, az a kék folt, / mint a vízfesték, mely irkámra szétfolyt...”. Ugyan a *Játék első szemüvegemmel* más

hangulatú, mint a feszült, lüktető *Hajnali részegség*, az édesanya képe hasonlóan jelenik meg mindkét műben: a semmi máshoz nem hasonlítható anyai szeretet, a jó szándékkal alkalmazott szigor és az engedékenység tökéletes elegye, a mindent látó, de sok mindent elnéző szem. Mindkét műben nosztalgikus érzésként vetődik fel a régmúlt, mikor még az anyai gondoskodás vette körbe. A *Hajnali részegség*ben megjelenik a gyermeki én, aki a papíron szétfolyó foltnak is tud örülni. A *Játék első szemüvegemmel* című versben az anya szeme jelképezi azt a látásmódot, amit a lírai én csak a szemüveg segítségével tud érzékelni. Az anya ellenben mindent tisztán és élesen lát; a túlvilág említése pedig utalhat arra, hogy az ember az édesanya halála után is érzi azt a figyelő és óvó tekintetet, amely olyan dolgokat is meglát az emberben, amit senki más sem. A kék szín mindkét műben az édesanya színe, ami utalhat a szent szűz ábrázolásokra. Kosztolányinál az anya nem Földanya, hanem Éganya, valószínűsíthetően azért, mert az ég a tisztaság, a változékonyság asszociációit keltik, valamint ugyanúgy éltető erejű, mint a föld. A béke pedig a vágyott élet egyik velejárója, amit rendszerint az édesanya teremt a családban, s ő igyekszik fent tartani. A szemüvegtől – és az édesanyjától – várja a lírai én az útmutatást a béke elérésével kapcsolatban.

Rendet,
apám kezét, ki engem el nem enged.

A másik fontos komponens az élethez: a rend, amit a szigorú, erőskezű, határozott édesapa teremt meg a családi életben, ezzel ad mintát a (főként fiú) gyermekeknek. A béke és a rend teremti meg az egyensúlyt, így alkotva egységet, akár a férfi és a nő. A lírai én édesapja mintáját akarja követni, és útmutatást kér tőle, s természetesen ehhez nagy segítséget nyújt a szemüveg is.

Ámbra
zsarátnokot, mely rádereng szobámra.

Ebben a strófában fontos szerepet kap a fény, amely a helyes utat hivatott mutatni, valamint felidézi azt a képet (a *zsarátnok* és a *derengés* szavak), amint a lírai én a szemüveget forgatja, elmélkedése közben már leszállt az este, és a kandallóban már csak a parázs izzik, amelynek fénye megcsillan a szemüvegen. A szoba az élet, a lélek metaforájaként szerepel: a szobát megvilágítani annyit tesz, mint a léleknek helyes utat mutatni.

Lássam
a régi képet rajtad égi másban.

Itt a szemüveg „megújító hatásáról” van szó. A romlott látás homályosan, összefolyva érzékeli a jól megszokott dolgokat, ám egy új és hatékony lencse csodákat tesz, teljesen új világot tár viselője elé. A lírai én a szemüvegtől ezt a hatást várja el, sőt, valamiféle eszményített világot szeretne megpillantani az üvegen át, nem a régít.

Ablak,
mutasd nekem, hol az a boldogabb lak?

Az *ablak* szó a szemüveg keretére utal, amiről dolgozatom korábbi szakaszában már volt szó. A keret a megértett világ és a meg nem értett világ között von éles határt. Közrefogja a tisztán látásért felelős lencsét, ami a kereten kívül van, az csak a látásra nem érdemes valóság.

A szemüveg tehát szimbólumláncot alkot a versben, és még több jelentéssel bővül. A messzeség, a tükör, a távolság, a hegység, a „nem merés” (vagyis a félelemé, a kételkedése), a fájdalom (tehát a mindent tisztán látás okozta csalódás), az „ott” (azaz a már említett messze lévő, távol álló), a lencse, a tisztaság, a kristály, a béke, a rend, az árny, a látás és az ablak szimbólumaivá válik.

2. A szemüveg értelmezése Szabó Lőrinc *Új szemüveg* című versében

Szabó Lőrinc verse számos, a Kosztolányi költeményéhez hasonló vonást mutat. A szemüveg jellemzése, a látás „újjászületése”, a közvetített értékek és a lelkesedés mindkét vers sajátja, ugyanakkor akadnak különbségek is. Mindezeket dolgozatom most következő szakaszában részletesen is kifejtem.

Hogy mondjam el, hogy ne nevésetek?
...Kifizettem az új szemüveget
s alig léptem ki a boltból, alig
néztem körül az utcán egy kicsit,
ég s föld kivirult: házak, emberek,
az egész világ újjászületett.

Ebben a műben végig annak a felismerésnek az öröme kap hangot, amelyben a lírai én előadja az új látás élményét, és amelynek nyoma sincs a *Játék első szemüveggel* című versben tapasztalt kételyben. Itt nem a felelősségvállalástól való félelem, nem a másképp látás súlyától bizonytalan lírai én kap főszerepet, hanem az éleslátás okán érzett öröm, a színek, formák sokagása, ami újra tisztán láthatóvá válik. A lírai én végig tisztán lát, a vers végéig rajta van a szemüveg. A szemüveg megvásárlása és fel-

vétele után azonnal kitisztul minden, a Kosztolányi verssel ellentétben itt minden gyönyörű lesz a szemüveg segítségével, minden újjászületik. S ezáltal a mű magának a költészetnek az ódájává is válik, hiszen a strófa utolsó sorában a művészet metaforája jelenik meg: ahogy egy versben a költő teljesen új nézőpontból, új szempontok szerint látja a világot, úgy a szemüveg is hasonló folyamatot segít elő.

Nem győztem nézni. Mintha hirtelen
megrészegedett volna a szemem,
olyan szép volt az első pillanat,
erősebb lettem, frissebb, biztosabb,
s mint egy mennyei festő tárlatán,
úgy bámészkodtam a sok új csodán.

A nézés esetében a látás fölött győz az emberi tudat, itt azonban egy újfajta látásmód győzedelmeskedik, hiszen a lírai én „nem győzte” a nézést, azaz látott is, nem csak nézett, győzött a tudata fölött.

A „részeg szem” motívuma hasonló variánsban a Kosztolányi műben is megjelenik: az „ottan futó világ” képe összefüggésbe hozható ezzel a motívummal. A homályosság, a kavargó színek, a látvány felfoghatatlansága jellemzi mindkét strófát. A „részeg szem” szavakat ugyanakkor olvashatjuk fordítva is: a „szem része” kifejezést kapjuk így, ami a szemüvegre utal, hiszen a romlott szem a szemüveg nélkül már nem teljes egész, tehát a műszer már a részévé, magának a szemnek a kiterjesztésévé vált.

A lírai én úgy látja a világot, mint mikor legelőször pillantotta meg, itt eszünkbe juthat a Kosztolányi versben megjelent gyermeki aspektus: a gyermek még tisztán, előítéletektől mentesen lát mindent. Erre utal az *Új szemüveg* tárgyalt strófájának sora: „erősebb lettem, frissebb, biztosabb”, tehát ha nem is a gyermeki kor, de az életerős, fiatal férfikor idéződik fel a lírai énben. Az égbolt, a menny a *Játék első szemüvegemmel* című vershez hasonlóan itt is fontos szerepet kap, ebben a strófában a „mennyei festő tárlata” kifejezés formájában.

Rajz és rend ébredt, nyugodt muzsika,
a láthatár levetette puha
párázatát, fény s árny kettészakadt,
tündököltek a tiszta vonalak,
és lent a sín és fent a háztető
mind igaz lett, kemény és érthető.

Ebben a strófában több, a Kosztolányi versben leírt tulajdonság megjelenik: a rend, a tisztaság, a köd, a fény, a tündöklés. A rend felidézi az édesapa által közvetített

értékeket, ami ebben a versszakban az eddig homályosan érzékelt világ élesen kirajzoló képét mutatja, a világ összefüggései válását mutatja, a szemüveg felvétele után.

A látást elhomályosító természeti jelenségek mindkét műben fontos szerepet kapnak, ebben a strófában „pára” szimbolizálja a rossz szem által érzékelt ködös világot, ami „felszáll”, amint a szemüveg a szem elé kerül. A fény és az árnyék szembenállását már a Kosztolányi vers esetében is említettem, ebben a részben is igen fontos: az eddigi, rosszul látott világot a sötétség, a tisztán látásra való képtelenség uralta, mindenre árnyék borult. Azonban a szemüveg mindent élessé tett, az árnyékok visszatérnek a helyükre, vagyis a tárgyak mögé, a fény kerül középpontba, mindent tisztává és világossá téve. A Kosztolányi versen végigvonul a csillogó, vakító fény, ami az *Új szemüveg* tárgyalt strófája esetében is megjelenik: az újra tökéletesen érzékelt világban minden csupa világosság, s mintha a szemüveg lencséjén csillanó fény világítana meg mindent.

Fontos még a *Játék első szemüvegemmel* című költemény elemzésekor említett „vaksi hályog”: a régi, romlott szemű állapotot jellemzi így a lírai én, míg az *Új szemüveg* című alkotásban a régvolt állapotot csak rossz álmoként érzékelteti, ami már – a szemüvegnek hála – elmúlt, s most csak a látás felett érzett örömet érzi.

A tisztaság itt az aktuálisan érzékelt világra utal, míg a *Játék első szemüvegemmel* című költeményben az idilli, tökéletesnek hitt múltat szimbolizálja.

A „háztető” említése felidézi a *Hajnali részegség* vershelyzetét, s szintén ezt teszi a Kosztolányi versben az *ablak* szó. Ugyanakkor mindkét kifejezés a szemüvegre mint tárgyra utal, melyet többféleképpen is értelmezhetünk. Az ablak a szemüveg lencséje, a háztető pedig a keret, azaz a szemüveg „teteje”. A lényeg maga a lencse, ahogy a házban is az ablak, hiszen a benne élő rajta keresztül tud kinézni a világra. Ugyanakkor a háztető is ugyanolyan fontos: a házban élő nem látja, ugyanúgy, ahogy a szemüveg viselője sem látja a szemüveg keretét, de háztető nélkül a ház sem látná el minden funkcióját, a szemüveget pedig a keret tartja. De mind a háztető, mind az ablak utalhat csak a keretre, hiszen ez az, ami élesen elválasztja egymástól a megértett és a meg nem értett realitást. Valamint mindkét kifejezés egyben a szemüveg metaforája, hiszen mindkét helyről kinézve teljesen új perspektívából látható a világ, csakúgy, mint egy szemüveg által.

Az *igaz*, a *kemény* és az *érthető* szavak felidéznek a Kosztolányi vers azon szakaszait, amelyek a gyermekkorról és a szülőkről szólnak. Az *igaz* az édesanyára, a *kemény* az édesapára, az *érthető* pedig a gyermeki létre utal. Az *Új szemüveg* tehát hasonló értékeket közvetít, ezek jelennek meg a lírai én szeme előtt a szemüvegnek köszönhetően.

Nagyon fontos a „tisza vonalak” kifejezés, a „nem győztem nézni” sorhoz kapcsolódó gondolatmenethez kapcsolható. Ugyanis a szemüveg hatásaként a szem megkonstruáltan, vonalak hálózatában látja a világot, a vonalak rendje pedig megfeleltethető annak a világnak, amely a verssorok rendjéből épül ki.

S ráismertem a táj színeire:
így lobogtak négy-öt esztendeje
és azelőtt is, sokszor, régen is,
már diákkorom idejében is,
valahányszor gyengülő szememet
megreparálta egy-egy szemüveg.

A másik tárgyalt versben is rendkívül fontos a táj, a különböző természeti képek. Ebben a strófában is megjelenik, bár kevésbé részletesen. Itt élénk színekre, a zöldellő, viruló természetre asszociálunk, a természet eleven szépsége fejeződik ki, míg a *Játék első szemüvegemmel* esetében a havas, jeges hegy élettelen képe jelenik meg, ami a vakító fény villogását erősíti fel. A tárgyalt strófában megjelenő *lobogás* szó is ellentétet mutat a jeges tájjal, a lelkesedő hangulatra mutat rá. Ugyanakkor fontos a Kosztolányi versben megjelenő *friss* jelző, mely a tájat jellemzi, ugyanis hasonló frissesség érződik ebben a strófában is.

Jelentős szerephez jut a múlt: az elbeszélő visszaüt arra, hogy nem ez az első szemüvege, nem ez tehát az első „újra látási” élménye, de a romló szemmel töltött évek már elfeledtették vele a tisztánlátás örömét. A *re-parae* szó jelentése: ’újraalkotás’ – az új szemüveg ezt teszi tehát, újraalkotja a világot. Azt teszi, amit a költő: újra felépíti a világot, más perspektívából. A szemüveg a költő metaforájává válik a vers szemantikai szervezettségében.

Az örök világ megint fiatal!
Szinte szálltam a szem szárnyaival,
szinte a testem is repült vele,
kezem kinyúlt kilométernyire
és látott és ízlelt és szimatolt
és gyönyöréért csupa hála volt,

A „szem szárnya” a mű központi metaforájaként aposztrofálható. A már említett győzelem a nézés felett érvényesül ebben a strófában is: a tudatot legyőzi a látás, a szabadon látás, a „szem szárnyalása”. S a tudaton kívül a test fölött is győzelmet arat, szinte kilép belőle, ez is a megújult látásmódot ábrázolja.

Az öröklét különböző formákban megjelent a *Játék első szemüvegemmel* című műben: az anya „szemének túlvilági kéke” és az „égi más”, melyben a régi képet akarja

látni. Hasonló, állandó, el nem múló fogalom az „örök világ” is: a régi, évezredek óta ugyanúgy működő világ most más színben tűnik fel, mintha máshogy, jobban működne. Olyan újnak tűnik, mint a lírai én gyermekkorában. Tehát itt is szerephez jut a gyermeki, ártatlan és bölcs létmód, mint vágyott állapot, csak hogy az *Új szemüvegben* ez nem a vágy, hanem a valóság.

S hiába tudtam, hogy mindezt csak egy
kis műszer teszi, egy új szemüveg,
ma egész nap örültem neki és
hit voltam megint és lelkesedés,
hogy bár öregszem (no, nevesetek!)
én mindig, mindig újjászületek.

A *műszer* szó a szemüveg művi voltára utal, hiszen egy élettelen tárgy idéz elő látásmegújító hatást, olyanra képes, amire az emberi test nem. Képes a megújításra, segít az újjászületésben. Új szemként funkcionál, s ugyanúgy új látásmódot biztosít, mint egy új metafora.

A *ma* szó a spontaneitást, a pillanat örömének megélését mutatja, mindez pedig a szemüveg biztosította új látásmódnak köszönhető.

A szemüvegnek köszönhetően a lírai én újra vidámabb oldaláról képes meglátni a világot, tud hinni a világnak és az embereknek, hiszen újra tisztán és élesen lát, s ez a felismerés mindennek pozitív képet ad. Még az sem tudja elvenni a hitét és az örömét, hogy a szeme önmagában már nem lenne képes ilyen látásra, és javulni sem fog, tehát szemüveg nélkül már nem látna.

Az utolsó sorban a lírai én kimondja a szemüveg lényegét, valamint a költő és a művészet szerepét is meghatározza. A költőnek folyamatosan újjá kell születnie, mindig új látásmódból kell szemlélnie a világot, s a művészet is mindig újjászülettek. Ehhez segíti hozzá viselőjét a szemüveg. A *mindig* szóval a lírai én kifejezi, hogy ez nem az első alkalom, hogy új szemüveget visel, nem az első alkalom, hogy ilyen tisztán és élesen látja a világot, s mégis, öregedése ellenére is képes ennek a látásmódnak az elsajátítására.

3. A szemüveg megsemmisülése Szabó Lőrinc *Gyanútlan perc* című versében¹⁰

¹⁰ Kulcsár-Szabó Zoltán Szabó Lőrincről írott tanulmánykötetében az *Egy álmai* című vers kapcsán párhuzam fedezhető fel a *Gyanútlan perc* című verssel. Az én világhoz való kapcsolatát a rabság, a menekülés kényszere jellemzi. A megértés mint olyan a „te” és „én” intuitív érintkezését jelenti, és az én fennmaradását fenyegető tényezőként ábrázolódik. Véleményem szerint hasonló probléma vetődik fel a *Gyanút-*

Szabó Lőrinc *Gyanútlan perc* című verse sok hasonló vonást mutat a költő másik tárgyalt versével. Az *Új szemüveg* és a *Gyanútlan perc* tulajdonképpen ellentétei egymásnak: előbbi mű a látás újjászületését tematizálja, utóbbi pedig a látás hirtelen elvesztés-tragédiájának és a tehetetlenségnek a kifejeződése. Ugyan a lírai „hős” itt is visszaszerzi látását, ám ezúttal nem igazán látja meg a világot új módon, hanem magát a látást látja meg. Az „elégett” szemüveg csendes elmélkedést indít el, a megértés szimbólumává válik.

A cím roppant fontos: a *gyanútlan* szó magában foglalja az *út*, az *útlan* szavakat. A mű tulajdonképpen az életútról, a sorsról szól, egyfajta körforgást, egy helyben toporgást szimbolizál. A kávéház és a szemüveg ebből a szempontból is fontosak, keretet alkotnak, hisz a lírai hős a kávéházban ül, s oda is tér vissza, ez jelképezi azt, hogy nem tud előre jutni, mindig ugyanoda tér vissza. Olyan körfogás ez, mint a szemüveg keretének kerek formája: egymásba érő végtelen, soha meg nem szakadó kör; egy zárt keret, amely mindig kijelöli azt a kört, amelyet megláthatunk, ha átnézünk rajta. Fontos a cím másik szava, a *perc* is. A kávéházi jelenetben a körforgásosság, egy helyben maradás örökkévalónak tűnik, a perc tehát egy egész életnek látszik, a lét egy percbe sűrűsödik bele. A perc (mint a zárt idő), a szemüveg (mint a zártkörű látványt mutató közvetítő közeg) és a kávéház (mint zárt tér), mind az élet egy sajátos szimbólumává válnak ebben a szemantikai összefüggésrendszerben.

A tehetetlenséget és a látás zavarát a soráthajlások nyomatékosítják. Ahogy az elégett szemüveg is lehetetlenné teszi a látást, úgy a verssorok egységének megbonthatása is megnehezíti a vers olvasását, szemmel követését. Megszoktuk, hogy a verssor szinte mindig egy értelmi egységet is alkot; ebben a versben ezt az automatizmust megzavarja a számtalan értelmi soráthajlás, amely arra késztet, hogy új módon használjuk a szemünket a vers olvasása során: sohase álljunk meg a sor végén, mert az értelem nem ott ér véget, ahol a szem a sor végét meglátja. Az új versszakba átkerült elemek pedig csak fokozzák mindezt. Így különösen fontossá válnak az első sorok, csakúgy, mint a *Játék első szemüvegemmel* című vers esetében. A soráthajlások egyfajta zaklatott hangulatot teremtenek, a látás elvesztése által okozott tehetetlenség, pánik a versformában is kifejeződik.

No de ilyet!... A kávéházban
írtam, dolgoztam csöndesen,

lan percben is, ahol tulajdonképpen a szemüveg késztet folyamatos megértésre, ugyanakkor nélküle a lírai én már az életre sem képes.

s egyszerre csak, ahogy levettem,
kigyulladt a szemüvegem:

A kávéház az élet színtereként funkcionál, s keretbe foglalja a költeményt. Az írás, a kávéház, a szemüveg a lírai én szimbólumai, s tulajdonképpen ezek elvesztéséről szól a költemény. Hiszen a szemüveg elvesztése magával vonzza a látás diszfunkcióját, látás híján pedig a lírai én nem tud többé írni, s így az írás színteréül szolgáló kávéház is elveszíti funkcióját.

A szemüveg levétele visszautal a Kosztolányi műre: a lírai én egyfajta játékos szemlélődést folytat a szemüveggel, hol fölveszi, hol leveszi, s különböző hatások érik a változó látását. Ebben a műben azonban a lírai hős csak önkéntelen mozdulatot tesz, ahogy leveszi a szemüvegét, nem az a szándéka, hogy vizsgálja a látásváltozást. A szemüveg csak megszokott eszköz, amelyet szinte már nem is érzékel, mindennapjai részévé vált. Nem szándékos történésről van szó tehát, a lírai hőst hirtelen éri a váratlan hatás, a kigyulladó szemüveg, így ő nem szemlélődik, gondolkodik, hanem megrémül. S amíg megvolt a szemüveg, ő észre sem vette a létezését, ekkor tudatosul benne, hogy elveszítette. A kigyulladásához kapcsolódó fény, csillogás, lángolás, ehhez kapcsolódóan pedig a természeti jelenségek már a másik két mű kapcsán is elemzésre kerültek; ebben a műben is fontos szerepet kapnak, ugyanakkor itt erős, hamar eltűnő lángról van szó, amely hirtelen támad és tűnik el, s amit az ember nem tud befolyásolni.

felrobbant! Tán a cigarettám
gyújtotta meg, vagy a gyufa,
tudja a jó ég... És hogy égett!
hogy sistergett! hogy lőtte a

A *felrobbant* szó utal a kialakuló szituáció váratlanságára, meglepő voltára, arra, ami már az előző versszak kapcsán is felmerült: a lírai én teljesen védtelenné válik a létben való eligazodás terén, főként úgy, hogy a látását elősegítő eszköz, a szemüveg megsemmisült. Próbálja kideríteni, mi okozhatta a balesetet. A lángolás, a sistergés itt is a fényhatásokra utal. Fontos a gyufa, a cigaretta, hiszen ezek a tűz előhívására szolgáló eszközök, amik a mindennapi élet részét képezik, most a szemüveg megsemmisítőjévé lényegülnek át. A tűz a Kosztolányi versben is megjelenik, bár már parázsló, kevésbé intenzív formában: a *zsarátnok* szó utal rá. A *lőtte* szó előrevetíti a lírai hős később

megjelenő jövőképét, melyben azt fejtí ki, hogy a látása nélkül tökéletesen védtelen, bármi történhet vele, mert nem tud ellene védekezni.

füstöt magából!... Hamarabb, mint
ahogy elmondani tudom,
végigkanyargott a futó láng
a fekete kaucsukon,

A füstfelhő visszautal a Kosztolányi versre, ahol számos tényező befolyásolta a tisztánlátást, többek közt természeti jelenségek is. A füst itt is elhomályosítja a látást, ugyanakkor a szemüveg megsemmisülésnek a szimbólumává válik. Emellett az *Új szemüveg* című versben is megjelenik a füstszerű köd: *párázat* formájában, valamint a *Játék első szemüveggel* című versben a „vaksi hályog és az áldott ködök” kifejezés utal az elhomályosító homályra. A „hamarabb, mint elmondani tudom” kifejezés társítható a már a cím kapcsán is tárgyalt perc, pillanat kérdéséhez: hiszen a szemüveg elpusztulása egy pillanat műve, s azt szimbolizálja, hogy egy teljességgel hétköznapi, megszokott helyzet is milyen hamar tud tragédiába átfordulni, s egy perc is elég ahhoz, hogy valami katasztrofális esemény következzen be.

a görbe száron, körül-ette
a két üveges karikát,
és mire vízbe hajítottam,
már csak azt, ami épp kiállt,

A *körül-ette* szóösszetétel utal a kerek keretre, amely a körforgást, az egy helyben toporgást szimbolizálja, a mindig ugyanoda visszatérést. A szemüveg üvege elpusztíthatatlan, tehát a tisztánlátásra való képesség nem szűnik meg, ugyanakkor a keret nélkül az üveg semmit sem ér, használhatatlan. A keret és az üveg tehát csak együtt alkot egységet. A víz utal az elhomályosuló világra, hiszen a vízbe hulló lencsék felzavarják a vizet, ez a folyamat szimbolizálja azt, hogy a látás elhomályosul, a helyesen látás pedig megszűnik. Az „üveges karika” kifejezés utal a szemüveg nélkül homályosan, félig vakon néző szemre.

csak azt menthettem meg: a többi
ellobbant, akárcsak a fény,
s a két lencse mint két üvegpénz
feküdt a pohár fenekén.

A fény itt is fontos szerephez jut, s a tűz képe idéződik fel: a láng hirtelen lobban el, mint mikor elfűjnek egy gyertyát. Ilyen hirtelenséggel szűnik meg a jó látás is a szemüveg elvesztésével. A keret nélkül a két lencse nem más, mint két egyszerű üvegdarab. Ebben a strófában is érvényesül, hogy a szemüvege nélkül úgy látja a világot a lírai hős, mintha zavaros víz alól nézné a világot. A pohár fenekén lévő lencse utal „a pohár fenekére néz” kifejezésre is, ami a részegség, az elhomályosult látás képzetét idézi fel. S emlékszünk, a *részeg szem* szóösszetétel a másik Szabó Lőrinc versben is roppant fontos. Ugyanakkor az ellobbanás is erősíti a címben is említett pillanatnyiságot: a szemüveg megsemmisülése csak egy másodperc, s a tragédia megállíthatatlan, olyan hirtelen következik be, hogy semmit sem tud tenni ellene sem a lírai hős, sem pedig más.

Egy pillanat... Hogy a keservit!...
Felugrottam, s kicsit bután
és csodálkozva nézelődtem
az eltűnt szemüveg után:

Fontos a pillanat megjelenése, mely ebben a strófában már konkrét hangalakjában megjelenik. A pillanat az egész életet sűríti magában. Hiszen lírai hős léte múlik azon, hogy vissza tudja-e szerezni a látást, ezzel pedig az esélyt arra, hogy újra tudjon alkotni. A pillanat örökkévalóságnak tűnik, az ideiglenes vakságtól elvesztette időérzését, s jóformán csak tapogatózik a tárgyak után. A szemüveg utáni nézelődés pedig kettős jelentést hordoz: egyrészt az elégett szemüveget keresi a lírai hős, másfelől a saját elvesztett látását.

mi történt itt tulajdonképpen?
Álmodtam az egész tüzet?
De épp a látásom, a mankó,
szemem mankója, az veszett,

A lírai hős zavart állapotában nem tudja, mi történhetett. De a szemüvege eltűnt, amely a *szem mankója* megnevezést kapja. Az *Új szemüveg* című versben is hasonló jelentésben jelenik meg a szemüveg, hiszen írja, hogy a gyengülő szemet megreparálta az új szemüveg. Tehát egyfajta mankót nyújtott. A mankóra támaszkodik a sérült ember, a testének kiterjesztésévé válik, s nélküle mozdulni sem tud. Ugyanezt a hatást váltja ki a szemüveg, amely a szem kiterjesztéseként nélkülözhetetlenné vált, s elvesztésével maga a látás is megszűnt. Fontos az álom képze: hisz olyan zavaros a váratlan esemény,

mint egy furcsa álom. Valamint a pillanatnyiség problematikája is ide kapcsolható, hiszen sokszor nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy mennyi ideig álmodtunk, mennyi idő alatt zajlott le az alvás közben látott eseménysor, percek alatt, vagy órák hosszúsága alatt. Tulajdonképpen ebben a strófában is erről van szó: a lírai hős zavarában nem tudja eldönteni, hogy ébren van-e vagy álmodik, s azt sem, mi váltotta ki a látás pusztulását, s mennyi idő alatt ment végbe ez az esemény.

az veszett el: egy-két arasz csak,
aztán már homály a világ:
pincérek szaladtak felém és
én, mint valami ködön át,

Az „az veszett el” kifejezés ismétlődik, kiemelve a fontosságát, a szemüveg pótolhatatlanságát. A *homály*, a *köd* szavak mindhárom versben nagyon fontos szerepet játszottak, a tisztánlátás megszűnésének metaforáiként szerepeltek. Az egész világ homályba, ködbe borul a szemüveg nélkül, minden értelmét veszti. A felé futó pincérek alakja is csak sziluett, ha nem tudnánk, hogy egy kávéház a színtér, nem biztos, hogy felismerhetővé válnának az emberek.

úgy mozogtam, oly tétován és
bizonytalan, vagy mint akit
lefegyvereztek: éreztem, hogy
az élet rámzsugorodik...

A mondat megtörésével fejeződik ki a tétovaság, a bizonytalanság, hiszen a lírai hős szinte vakon tapogatózik a kávéházban. A tántorgás, az ingatag mozgás visszautal a részegség képzetére: a látás nélküli lírai hős úgy mozog, mintha ittas állapotban lenne, a látása homályos, emiatt a mozgáskoordinációja is felborul. A *lefegyverzés* szó arra utal, hogy tehetetlennek, védtelennek érzi magát a szemüveg nélkül, a legkisebb külső hatás ellen is képtelen lenne védekezni. Valamint ennek kapcsán felidéződik a már említett *lőtte* szó is, amely már a költemény elején utalt erre a félelemre, amely a lírai hőst saját vaksága okán fogja el. A *zsugorodás* szó jelöli azt a folyamatot, amelyben a tűz összeégeti a szemüveg keretét, s ennek következtében összezsugorodik. Valamint a lírai hős világának láthatósága is beszűkül, mert nem lát, s így nem tud alkotni sem.

S mást is éreztem, azt, hogy íme
egy mozdulat hogy törbe ejt,

hogy gyanútlan sorsunk elé mily
bolond csapdákat nyit a perc,

Ez a strófa összesűríti mindazt, amit már összegeztünk a pillanatnyiság, a perc kapcsán. A „törbe ejtés” kifejezés hívja fel a figyelmet arra a bizonytalanságra, rettegésre, amit a látás hiánya okoz. Hisz a szemüveg nélkül nem lehet többé tisztán látni, nem lehet helyesen megítélni az élethelyzeteket, az emberek viselkedését, s egy-egy mozdulat is megtévesztővé válik. A lírai hős belátása szerint helyesen látás nélkül könnyen csapdába sétálhat, az emberek törbe csalhatják, és ő védtelen mindezek ellen. Úgy érzi, a világ csapásaival szemben egyedül a szemüveg és a vele járó tisztán látás képessége tudja megóvni. Mindezt egy perc alatt gondolja végig, s a *mozdulat*, az *ejt*, a *nyit* szavak mind a gyors mozgásokra utalnak, amik egy pillanat alatt végbemennek.

hogy váratlan erők, kalandok,
titkok lesnek ránk mindenütt,
éreztem az autót, amely már
megvan és egyszer majd elüt,

Ebben a strófában folytatódik a bizonytalanság, a félelem kifejtése. Ugyanakkor visszautal a legelső strófára, mikor a lírai hős öntudatlan mozdulattal leveszi a szemüvegét, s akkor még nem tudja, mi lenne vele a szemüveg nélkül. Hisz a látás természetes dolog, s addig nem is mérjük fel a hatalmát, amíg el nem veszítjük. A lírai hős mindentől tartani kezd: az alapvető élethelyzetek hatalmas kihívást jelentenek számára a szemüveg nélkül. Bár a jelent nem látja, de szinte látja maga előtt a jövőt, amelyben értelmetlenül leli halálát, egy teljesen hétköznapi és kivédhető helyzetben, amelyet a látást elősegítő szemüvegben elkerülhetett volna. Úgy érzi, hogy „rázsugorodik az élet”.

a csöndet, amelyből halálos
golyó süvít ki, az időt,
a kanócot, mely láthatatlan
ég a közelgő vész előtt:

Ez a strófa egyre nyilvánvalóbban elemzi a várható veszélyeket, amelyek vakságában kiolthatják az életét. A lírai én szinte látja – de a szem működése híján immár csak a képzelőerő segítségével –, hogy élete lángját egy láthatatlan erő kioltja. Itt is megjelenik a fény, a tűz, de itt nem úgy, ahogy a Kosztolányi versben, és nem is úgy, mint a *Gyanútlan perc* című vers korábbi szakaszában. Kosztolányinál a parázs lassan izzik, sokáig

megmarad, míg a Szabó Lőrinc költeményben eddig a tűz szerepelt, ami nagy lánggal ég, ám hamar kialszik. Itt pedig az apró lánggal égő, remegő fényű gyertya egy pillanat alatt elalszik, olyan, mint a látás nélküli bizonytalan élet: bármikor véget érhet, kiolthatják.

ezt éreztem... S bosszúsan mentem
át a szomszéd üzletbe... Ott
új keretet a két üvegpenz
s a szemem új mankót kapott –

A lírai hős szemét „megreparálja egy új szemüveg”, akár az *Új szemüveg* című mű esetében. Ismét mankót kap a szeme, s visszanyeri a látását. A két üvegdarabot új keretbe foglalják, s így már nemcsak két értéktelen lencse, hanem újra elnyeri a funkcióját. Itt is megnyilvánul a már említett tény: a két lencse keret nélkül mit sem ér, s bár a lencse a fontos, keret nélkül értéktelen.

és most megint az asztalomnál
ülök, töprengve csöndesen,
hogy egy nyomorult perc mikor
robbantja fel az életem.

Az utolsó strófa ismét a kávéházban találja a lírai hőst, a körforgás véget ért, s minden visszatért a kezdetekhez. A szemüveg elpusztult, s egy másik ismét a helyére került, a lírai én ismét az asztal fölött ül papírjaival. Látszólag olyan, mintha semmi sem történt volna, s mintha az egész élet ugyanilyen lenne. Az *Új szemüveg*ben látott öröm, ujjongó hangvétel hiányzik, egyfajta csendes elmélkedés veszi át a helyét, pedig a látást a lírai hős ugyanúgy visszanyerte, ugyanúgy megtapasztalta a rosszul látás után a tisztán látás örömét.

A költeményben roppant fontos az érzés, az érzet, az érzékelés, az *éreztem* szó több strófában is megjelenik. A lírai hős elveszíti látását, ezért a többi érzékszervére kell hagyatkoznia, valamint saját képzelőerejére, amely úgy lobban fel, akár a versben többször is említett gyertya: a látás elvesztése következtében még inkább szárnyal a képzelete, talán azért, mert tudja: szemüvege nélkül nem tudja papírra vetni gondolatait, ezért csak a fejében tudja őket őrizni.

A *Gyanútlan* percben a korábban vizsgált versekhez képest sokkal nyilvánvalóbban kerül az elbeszélőaktus a szöveg szerveződésének középpontjába. Ez esetben

valójában egy miniatűr elbeszélő költeményről van szó, amely a percet bontja ki elbeszéléssé. Ez a perc – ahogy a cím is jelzi – gyanútlan. Azonban ez a gyanútlanosság valójában nem is a percé. Éppen ellenkezőleg. A szöveg ugyanis arra a pillanatra mutat rá, amelyben a gyanútlanosság felszámolódik. A tisztánlátás képességének átmeneti elvesztése azt emeli ki, hogy az élet nagy részében mennyire gyanútlanok vagyunk saját látásunkkal szemben. A vers alapvető tétje, hogy rámutat: a látás „hiedelme” (vagyis amikor azt hisszük, hogy valóban látunk) eltakarja a veszélyeket, s téves nyugalomba ringat; a nem-tisztán-látás pedig éppen hogy feltárja a lét megélésében rejlő eredendő szorongást és gyanakvást. A látás tisztaságának elvesztése egy másik látást hív életre: a rémlátomást. A vers nem is szól másról, mint arról a pillanatról, amelyben a rémlátomás megszületik. Ahogy eltűnik a „valóság”, megszületik a valóság rémképei meglátásának a képessége. A rémlátomás fikciója valójában a jó látomásának igazságát mutatja fel: a lehetséges világot odahelyezi a valósnak hitt világ mellé. Így a vers lényegében azt a pillanatot igyekszik elbeszélve analizálni, amelyben nem a látás, hanem a látomás (a fikció és költészet) világa jön létre. S ez a világ már pusztán csak az által is fenyegető, hogy legalább annyira valóságosnak tűnik, mint az a „valóság”, amit valósnak hiszünk.

ÖSSZEGZÉS

Dolgozatomban igyekeztem feltárni a szemüveghez kapcsolódó kultúrtörténeti aspektusokat. Friedrich Kittler *Optikai médiumok* című könyvét is segítségül hívtam ehhez a feladathoz, mely segítségével bevezettem a médium fogalmát. Majd Jurij Lotman és Max Black tanulmányai alapján a szemüveget mint szimbólumot és metaforát vizsgáltam két huszadik századi magyar költő verseiben.

Látható, hogy mind Kosztolányi Dezső, mind Szabó Lőrinc lírai műveiben éltek azok a jelentések, amelyek a szemüveghez tapadtak az évezredek során. A három tárgyalt vers közötti számos hasonlóságot tártam fel, s igyekeztem bizonyítani, hogy Szabó Lőrinc két verse tulajdonképpen egymás ellentéte.

Írásom célja az volt, hogy feltárjam, hogyan változott a szemüveg jelentése a világtörténelem során, s hogyan látta ezt két költő a huszadik században, valamint egy szerző hogyan ábrázolta ugyanazt a problémát két különböző költeményben. Dolgozatom igyekszik arra rávilágítani, hogy míg a régebbi korokban a fizikai gazdagság jelképeként élt a köztudatban a szemüveg, addig a huszadik századra a szellemi gazdagság, az intellektualitás, a művészet szimbólumává vált, amennyiben rajta keresztül lehet kifejteni a műalkotás által feltárt másként-látás költői minőségét.

BIBLIOGRÁFIA

- Max BLACK: *A metafora*. (Ford. Melis Ildikó) Helikon 1990/4. (*A jelentésteremtő metafora*) 432–447.
- ÉRFALVY Livia: *Haláltudat és alkotás - A szubjektum egzisztenciális határhelyzete Kosztolányi Dezső Játék első szemüvegemmel című versében*. In: Mester és Tanítvány, 2009/8. 173-182.
- ÉRFALVY Livia: *Motivikus párhuzamok Kosztolányi Dezső Játék első szemüvegemmel és Hajnali részegség című verseiben = Hajnali részegség. (A tizenkét legszebb magyar vers 6.)* (Szerk. Füzfa Balázs) Savaria University Press, Szombathely, 2010. 204–220.
- ÉRFALVY Livia: *Szövegváltozatok egy témára. (Kosztolányi Dezső: Hályogműtét, Mikszáth Kálmán: A hályog-kovács)*. In: *Elbeszélés és prózanyelv*. Szerk. Horváth Kornélia. Budapest: Ráció Kiadó, 2010 125-142.
- GÁCS Andrásné – SOLTÉSZ Gáspár: *A szemüveg története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982
- Friedrich KITTLER: *Optikai médiumok*. (Ford. Kelemen Pál) Ráció Kiadó, Budapest, 2005.
- Kosztolányi Dezső összes versei*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: „Sötétben nézem magamat” *Az individualitás formái a Te meg a világban*. In: *Tükörszínháza agyadnak: poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*. Ráció Kiadó, Budapest, 2010. 59–104.
- Jurij LOTMAN: *A szimbólum a kultúra rendszerében = Kultúra és intellektus*. (Ford. Szitár Katalin) Argumentum Kiadó, Budapest, 2002. 78–88.
- Marshall MCLUHAN: *Understanding Media. The Extensions of Man*. MIT Press, Cambridge–London, 1964.
- Szabó Lőrinc összes verse I–II*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Kalligram, Pozsony, 2010.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS

I. A SZEMÜVEG KULTÚRTÖRTÉNETE ÉS JELENTÉSAASPEKTUSAI

- 1. A SZEMÜVEG KULTÚRTÖRTÉNETE**
- 2. A SZEMÜVEG MINT OPTIKAI MÉDIUM**

II. A SZEMÜVEG MINT A KÖLTÉSZET SZIMBÓLUMA

- 1. A szemüveg mint a tisztánlátás eszköze Kosztolányi Dezső *Játék első szemüvegemmel* című művében**
- 2. A szemüveg értelmezése Szabó Lőrinc *Új szemüveg* című versében**
- 3. szemüveg megsemmisülése Szabó Lőrinc: *Gyanútlan perc* című versében**

ÖSSZEGZÉS